

Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. ХХ ст.

Романова Тетяна

Романова Тетяна. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. ХХ ст. Досліджуються процеси реституції пам'яток культури України, вивезених під час Великої Вітчизняної війни, що відбувалися після проголошення незалежності України. Аналізуються проблеми повернення культурної спадщини України. Також простежуються міжнародні та внутрішні правові аспекти реституції.

Ключові слова: реституція, пам'ятки культури, міжнародне право, Велика Вітчизняна війна.

Романова Татьяна. Процессы реституции памятников культуры Украины в 90-е гг. ХХ в. Исследуются процессы реституции памятников культуры Украины, вывезенных в годы Великой Отечественной войны, которые происходили после провозглашения независимости Украины. Анализируются проблемы возвращения культурного наследия Украины. Также прослеживаются международные и внутренние правовые аспекты реституции.

Ключевые слова: реституция, памятники культуры, международное право, Великая Отечественная война.

Romanova Tetyana. Processes of a restitution of monuments of culture of Ukraine in 90th XX century. Are investigated processes of a restitution of monuments of culture of Ukraine, taken out to years of the Great Patriotic War which occurred after declaration of independence of Ukraine. Problems of returning of a cultural heritage of Ukraine are analyzed. Also the international and internal legal aspects of a restitution are traced.

Keywords: a restitution, culture monuments, international law, the Great Patriotic War.

Процеси реституції пам'яток культури України, вивезених під час Великої Вітчизняної війни, що відбувалися після проголошення незалежності України потребують уважного вивчення та висвітлення. Проблема повернення культурних цінностей, що були незаконно переміщені під час війни досі хвилює громадськість, державні установи і визначає до певної міри стратегію культурної політики на сучасному етапі. У 1990-х рр. Україна проходила своє становлення як держава, в цей же час почали активно розвиватися міжнародні відносини і закладався перший досвід у напрямі реституції культурних цінностей.

У нашому дослідженні ми намагалися висвітлити проблеми реституції пам'яток, вивезених саме під час Великої Вітчизняної війни.

Після проголошення незалежності України доля культурних цінностей все більше привертає увагу дослідників і тому останнім часом виходить у світ багато наукових статей, що ґрунтуються на нових матеріалах та нещодавно відкритих архівних документах. Слід вказати дуже змістовні роботи, в яких представлені міжнародні правові акти по реституції культурних цінностей, розкрита проблема реалізації реституційних претензій і вимог, оскільки країни, в яких знаходиться незаконно вивезена пам'ятка, як правило, не здають «без бою» те, що потрапило в їх власність, зокрема культурні цінності. Окремо в дослідженні розглядається проблема застосування механізмів повернення незаконно привласнених культурних цінностей та регулювання цих процесів рядом конвенцій та правових актів, прийнятих ООН, ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями. Наприклад, це роботи: Протт Л. «Законои ЮНЕСКО щодо захисту і збереження культурної спадщини народів світу» [10, с. 18-33], Боряк Г. «Бременський проект «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР в роки Другої світової війни» (ФРН): камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів» [3, с. 251-260], Акуленко В. І. «Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни» [1, с. 50-58], Кот С. «Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права» [7, с. 111-129], Сохань П. «Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково-практичні аспекти)» [12, с. 43-49], Федорук О. «Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого та духовного відродження» [14, с. 15-25] та інші. В даних роботах також розкриваються міжнародні проблеми щодо сучасного трактування терміну «реституція» та «країна походження».

Джерельною базою дослідження стали документи архіву Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України. Вищезгадана урядова організація постійно взаємодіє з різними країнами з питань реституції пам'яток історії та культури, проводить на міжнародному рівні консультації та зустрічі з мистецтвознавцями та юристами, тому використання матеріалів цієї Служби є доцільним. В дослідженні були використані документи переговорів між німецькою та українською сторонами, хроніка повернень цінностей в Україну, протоколи засідань, листування з посольствами та міністерствами закордонних справ.

Мета дослідження – простежити всі процеси реституції втрачених пам'яток України під час війни та виявити проблеми, що виникали при цих процесах.

Нами були поставлені наступні завдання дослідження: виявити і розкрити проблеми реституції культурної спадщини України, визначити, які організації займалися поверненням вивезених культурних цінностей, простежити міжнародні та внутрішні правові аспекти реституції.

Під час Великої Вітчизняної війни культурна спадщина України була у великій мірі пограбована та знищена. У воєнний час велика кількість цінностей була вивезена до Німеччини. Лише невелика частина їх були повернуті у післявоєнний період. Незалежність відкрила для України нові можливості для входження в міжнародний культурний процес.

Нині Україна, як учасниця Гельсінського процесу, ратифікувала конвенції ЮНЕСКО, підтримує відповідні резолюції ООН, визнає пріоритет загальнолюдських цінностей і міжнародного права над внутрішнім. Доцільно послатися на Закон України від 10 грудня 1991 р. «Про дію міжнародних договорів на території України», за якими укладені і ратифіковані Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, який передбачений для норм національного законодавства [1, с. 52].

За загальновизнаною нормою міжнародного права грабунок культурних цінностей під час війни є злочином, який не може бути виправданий ніякими причинами. Культурні цінності, що були насильно переміщені із однієї країни до іншої, підлягають поверненню на батьківщину. На практиці розв'язання цієї проблеми у міжнародному співтоваристві підходять дуже обережно, неоднозначно. Поняття реституції (реститутіо ін інтерюрум) сформульоване римським цивільним правом як відновлення в попередньому правовому становищі після вчиненого юридичного факту, що шкодить одній із сторін угоди, нині розширилося і має свої специфічні відтінки [1, с. 54].

Протягом 1990–1992 років в Україні було нагромаджено перший досвід у напрямі реституції пам'яток. Зібрано цінні матеріали про кілька десятків тисяч втрачених пам'яток [14, с. 22]. Наприклад, важливим кроком було створення в системі Академії наук Інституту української археографії. Одним з першочергових завдань, над яким працював інститут, було створення «Архівної та рукописної україніки», як узагальнюючої національної інформаційної системи у вигляді комп'ютерних баз даних про склад і зміст усіх типів документів з історії та культури України, що знаходяться на території нашої держави або за її межами. У 1992 р. при Кабінеті Міністрів була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (тепер Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) [12, с. 29]. Ця організація стала координаційним центром пошуку втрачених культурних цінностей [6, с. 72]. В її функції також входило вивчення міжнародно-правових норм, що забезпечують цивілізовані шляхи повернення історико-культурних пам'яток і складання реєстрів пам'яток культури та інших національних реліквій, що опинилися закордоном [11, с. 29].

Слід відзначити, що склалися тісні робочі контакти між Національною комісією і Міністерством закордонних справ, Міністерством культури, Міністерством внутрішніх справ, Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, Національною академією наук України,

Комісією України в справах ЮНЕСКО, Українським фондом культури, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, багатьма архівами, бібліотеками та музеями України [14, с. 22-24].

На підставі спільної Декларації про основи відносин між Україною і Німеччиною від 9 червня 1993 р., а також Угоди між урядами України і ФРН від 15 лютого 1993 р. відбулися переговори з питань реституції культурних цінностей, переміщених у роки Другої світової війни. Вирішено створити двосторонню українсько-німецьку комісію та укласти відповідну угоду. В Угоді між Урядом України та Урядом ФРН про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р. зазначалося: «Договірні сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті власнику, або його правонаступнику».

Після підписання Угоди відбулося три засідання українсько-німецької комісії з питань реституції культурних цінностей (1993 р. – Київ, 1994 р. – Мюнхен, 1996 р. – Берлін), на яких вирішувалися питання повернення та обміну культурних цінностей. При її укладанні Україна повторила дипломатичну помилку Росії, де в подібній Угоді також не зафіксували реституційний обов'язок німецької сторони за пограбування культурних цінностей, що за міжнародним правом не має терміну давності. Але парламент Росії наклав мораторій на будь-яке повернення «трофейних» культурних цінностей, а потім прийняв закон, яким обернув їх у федеральну власність як компенсацію за власні втрати під час фашистської окупації (Державна Дума Росії прийняла закон, за яким усі культурні цінності, вивезені на територію СРСР із переможеної у Другій світовій війні Німеччини та її союзників і, які були раніше вивезені з СРСР, в т.ч. і з України, були оголошені власністю Росії. Їх повернення до країн походження може бути здійснене тільки в окремих виняткових випадках. Але не визначено, яких саме) [16, с. 36].

Національні інтереси України по суті перебувають між полярними позиціями Німеччини, на якій лежить реституційний обов'язок, і Росії, на території якої до сьогодні знаходиться частина українських пам'яток, що були пограбовані нацистами і в 1945 р. повернулися до СРСР з Німеччини [8, с. 2].

Слід сказати, що Німеччина щодо повернення своїх культурних цінностей, переміщених на територію України, займає наступальну позицію, заявляючи, що на її території немає пограбованих пам'яток. Тому частіше Україна повертає німецькі цінності, а не ФРН – Україні. У 1993 р. у Федеративній Республіці Німеччині при Дослідницькому центрі по Східній Європі Бременського університету була створена унікальна за своїми завданнями Робоча група на чолі з проф. Вольфгангом Айхведе для реалізації проекту «Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час Другої світової війни» (далі – БРГ), діяльність якої спрямована на послідовне виявлення й опрацювання архівних матеріалів з метою введення до комп'ютерної бази даних інформації з

питань переміщення вивезених під час окупації із східних районів СРСР музейних, бібліотечних та архівних фондів [3, с. 251]. Між представниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Бременського проекту була підписана спільна угода [3, с. 252].

У травні 1993 р. під час проведення днів України в Баварії наш Уряд передав Уряду Федеративної Республіки Німеччини твори та документи, пов'язані із життям і діяльністю німецького поета Йоганна Вольфганга фон Гете (32 документи) [8 с. 2].

Але все ж таки і Україна отримала деякі культурні цінності. Наприклад, підсумком копіткої праці, що почалася у 1992 р., стало повернення до Херсона колекції експонатів, що входила до складу експозиції місцевого краєзнавчого музею і були вивезені до Німеччини у 1944 році. У березні 1994 р. у Берліні, президент Німецької державної фундації Пруської культурної спадщини проф. В. Кноп передав цю колекцію послу України у ФРН І. М. Пісковому. 15 квітня цього ж року археологічні цінності були передані начальнику управління культури Херсонської обласної державної адміністрації В. Г. Чуприні і директору Херсонського краєзнавчого музею Т. Г. Братченко [2, с. 177-178].

Навесні 1994 р. у Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці відбулося засідання «круглого столу» «Повернення втрачених культурних цінностей в Україну. Проблеми. Перспективи» [4, с. 228]. В його роботі взяли участь гості з Росії, Білорусі. Учасники дискусії звернулися до працівників бібліотек, науково-дослідних установ, представників громадськості із закликом об'єднати зусилля для розробки регіональних програм по реституції втрачених книгозбірень, і на основі єдиного уніфікованого паспорта здійснювати послідовну паспортизацію виявлених конкретних документів для формування єдиного інформаційного банку даних. Координації цих зусиль значною мірою сприяла Всеукраїнська нарада в Києві та регіональні семінари у Львові та Лівадії, які відбулися в 1995 році [14, с. 23].

У 1996 році під час офіційного візиту федерального канцлера ФРН Г. Коля в Україну за наполяганням України відбувся взаємний обмін культурними цінностями. Урядом України німецькій стороні були передані альбоми з кабінету гравюр Дрезденської картинної галереї (3 альбоми, понад 200 графічних зображень), переміщених з території Німеччини під час війни та в перші повоєнні роки, а також альбом літографій за малюнками Ф. Гареса (57 малюнків). Урядом ФРН Україні було передано 173 книги, включаючи книги з бібліотеки Київського митрополита Флавіана, скіфське дзеркало, ікону [5, с. 3].

У 1997 р. Федеральний архів ФРН передав Уряду України документи «Фотоархіву 131» штабу рейхсляйтера Розенберга, який містить близько 3000 фотографій, вивезених під час війни з окупованих територій колишнього СРСР [15, с. 1].

Специфічною рисою реституційного процесу в Німеччині є те, що на території цієї країни, дійсно, немає спеціалізованих сховищ, де зберігалися б переміщені під час війни культурні цінності (на відміну від Російської Федерації) [13, с. 5].

Досягнення глобальної мети повернення культурного надбання пов'язане з подоланням низки проблем, різнопланових за змістом, засобами та рівнем їх вирішення. Одна з найскладніших проблем – проблема об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни: загальні масштаби втрат культурних цінностей, причини та конкретні обставини їх знищення чи розграбування.

Інтегруючись у світове співтовариство, Україна повністю ґрунтується на дотриманні міжнародно-правових норм, дотичних до повернення культурних скарбів, які успішно регулюються через механізми ООН та ЮНЕСКО. Основною засадою, якою нині керується, Україна, є засада походження культурних цінностей з її території. При цьому під країною походження треба розуміти не лише місце, де була створена культурна пам'ятка або звідки походить її творець, а й, насамперед, місце її попереднього перебування на території України на законних, з точки зору міжнародного права, підставах. Отже, йдеться не лише про чисто українські реліквії, а й про всі культурні цінності, що знаходилися на території України і були вивезені з неї [14, с. 17].

Слід сказати, що за перше десятиріччя незалежності України дійсно склався певний досвід з реституції культурної спадщини, були створені спеціальні організації та законодавча база, але нашу країну спіткало багато проблем: брак достовірної інформації про масштаби втрат цінностей, про місце їх перебування, а також правові непорозуміння в міжнародному просторі.

Проблема повернення культурних цінностей є однією з найделікатніших та найскладніших сфер міжнародного співробітництва. Культурні цінності стали об'єктом уваги світового товариства. Сьогодні вони об'єднують дії політиків, дипломатів, владних структур, вчених, діячів культури і мистецтва, працівників архівів, музеїв, бібліотек – усіх, кому небайдужа доля культури, хто сповнений турботи про збереження й використання для прогресу і гуманізму власної культурної пам'яті.

Література

1. *Акуленко В. І.* Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни / В. Акуленко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 50-58.
2. *Асламов В.* Повернення Німеччиною археологічних предметів, вилучених з Херсонського краєзнавчого музею під час Другої світової війни / В. Асламов // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 177-179.
3. *Боряк Г. В.* Бременський проект «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР в роки Другої світової війни» (ФРН): камеральні методики і проблеми

- дослідження історії архівних документів / Г. Боряк // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 251-260.
4. *Врубльовська В.* Книжкова скарбниця України: проблеми вивчення і повернення / В. Врубльовська // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 228-233.
  5. *Інформація* про українсько-німецькі відносини в галузі реституції культурних цінностей (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
  6. *Корнієнко А.* Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки / А. Корнієнко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 66-73.
  7. *Кот С.* Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права / С. Кот // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 111-129.
  8. *Лист* голови Національної Комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України до Віце-прем'єр-міністру України В. А. Смолію з пропозиціями до питання українсько-німецького співробітництва в галузі реституції культурних цінностей. 1998 р. (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
  9. *Протокол* про передачу Урядом України Федеративній Республіці Німеччина мистецьких творів та документів, пов'язаних з життям та діяльністю Йоганна Вольфганга фон Гете (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
  10. *Протт Л.* Закони ЮНЕСКО щодо захисту і збереження культурної спадщини народів світу / Ліндея Протт // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1997. – Вип. 10. – С. 18-33.
  11. Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України, 28 грудня 1992 р. № 732// Зібрання постанов Уряду України. – 1993. – № 1-2. – С. 29.
  12. *Сохань П.* Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково-практичні аспекти) / П. Сохань // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 43-49.
  13. *Стан*, проблеми та перспективи розвитку українсько-німецького співробітництва в галузі реституції культурних цінностей (Інформативна довідка, 1998 р.) (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
  14. *Федорук О.* Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого та духовного відродження / О. Федорук // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 15-25.
  15. *Хроніка* повернення культурних цінностей (Інформативна довідка, 1997 р. (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України).
  16. *Шемшученко Ю.* Теоретичні засади правового регулювання реституції культурних цінностей / Ю. Шемшученко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1997. – Вип. 10. – С. 34-37.